

Kriittisen ajattelun kasvatustavoitteen rajat ja mahdollisuudet

Henri Pettersson

Lectio praecursoria kasvatustieteen väitöskirjaan Reason to believe: The prospects and limitations of critical thinking as an educational ideal, Oulun yliopistossa 23.3.2023.

Neuvostoliiton puna-armeijassa innovoitiin 1930-luvulla kunnianhimoinen hanke. Hevospulan kanssa painivan maan tavoitteena oli kesyttää villihirviä toimimaan sotilaiden tukena rintamalla. Näitä eläimiä koulutettiin ratsuiksi ja rekien vetämiseen, jonka ohella niiden komeita sarvikruunuja haluttiin käyttää konekiväärien tähtäysalustoina. Lupaavaa kehitystyötä aiottiin myöhemmin laajentaa poroihin ja jopa kameleihin. Yksityiskohtaisemman kuvauksen tästä hankkeesta, yhdessä hämmentävän kuva-aineiston kanssa, voi löytää Yleisradion kesäkuussa 2017 julkaistusta verkkoartikkelista.¹

Viikon päästä vietämme aprillipäivää. Vuosisatoja vanhojen perinteiden mukaisesti jekutamme silloin leikillisesti tovereitamme uskomaan mitä värikkäämpiä seipitettyjä tarinoita. Etenkin media on ottanut päivän omakseen. Yleisradio tosin sai maistaa neuvostohirvien kanssa omaa lääketään, sillä jutun juuret olivat ulkomaisessa aprillipilassa ja riittävän perusteellinen lähdekritiikki jäi jutun kirjoittajalta tekemättä. Seurauksena olikin Julkisen sanan neuvoston langettava päätös harhaanjohtavasta uutisoinnista.²

Heti aprillipäivän perään maassamme liputetaan vaalipäivän merkiksi. Sen lähestymistä ei ole voinut olla huomaamatta, sillä kuluneet viikot ovat olleet täynnä aiheeseen liittyvää uutisointia ja ehdokaiden välisiä julkisia väittelyjä. Eräs ehdokas, jonka nimi jääköön tässä mainitsematta, mainostaa itseään aivan Oulun yliopiston vieressä lupauksella olla ”järjen ääni”. Julkisesta tilasta on tullut vertauskuvallinen – tai miksei myös kirjaimellinen – ideoiden markkinapaikka, jossa ehdokkaat ja ideologiat etsivät ostajiaan. Näiden myyntipuheid tulkinta on kuulijoiden vastuulla, joten meidän tehtävänämme on löytää joukosta kestävimmat näkemykset ja uskottavimmat ehdokkaat, siis mielestämme ne todelliset järjen äänet. Itsellänikin prosessi on vielä kesken ja uskon monien yleisössä painivan saman asian kanssa.

¹ ”Suomen armeijan luolaan Venäjällä tehty sotamuseo paljastaa puna-armeijan salaisen aseiden sotahirvet”, Yleisradio 26.6.2017 (uutista päivitetty 23.11.2017). <https://yle.fi/a/3-9686135>.

² ”JSN:n langettava päätös Ylelle”, Yleisradio 23.11.2017, <https://yle.fi/a/3-9944785>.

Nämä lähestyvät merkkipäivät virittävät meidät tämän päivän aiheeseen, joka on kriittinen ajattelu. Kyseisen ilmiön tunnuspiirteitä analysoineet tutkijat ovat määritelleet sen kaikkien niiden henkisten taitojen ja asenteiden ryppääksi, jonka osatekijät saavat yksilön aktiivisesti ja menestyksekkäästi harjoittamaan perusteisiin nojaavaa uskomustenmuodostusta ja päätöksentekoa. Kriittisen ajattelun kasvatusteorioissa taustateoriassa on siten kaksi toisiaan tukevaa puoliskoa.

Ensimmäisen näistä muodostavat hyvän ja johdonmukaisen ajattelun taidot. Taidot tuntuvat olevan kriittisen ajattelun ytimessä, sillä se on selvästi jotakin mitä teemme, enemmän tai vähemmän onnistuneesti. Tarkemmin sanottuna kyse näissä taidoissa on yhtäältä tietoteoreettisista kyvyistä arvioida erilaisille väitteille esitettyjä perusteita sekä toisaalta loogisten päättelysääntöjen tuntemuksesta, jotta kriittinen ajattelija kykenee johtamaan hyväksymistään uskomuksista niihin sisältyvät johtopäätökset.

Oppiessamme kriittistä ajattelua kykenemme siten tunnistamaan kestävästi perustellut näkökannat pelkistä mielipiteistä sekä pystymme myös itse tuottamaan vakuuttavia argumentteja keskusteluissa. Kyseisten taitojen ohella onnistunut kriittinen ajattelu riippuu kuitenkin yhtä lailla myös siitä asenteesta ja syvään iskostuneesta luonteenpiirteestä, että yksilö tunnistaa kriittisen ajattelun arvon sekä käyttää edellä kuvattuja taitojaan aktiivisesti ja vilpittömästi totuuden tavoitteluun. Nämä ajatukselliset hyveet muodostavat kriittisen ajattelun pohjateorian toisen puoliskon, joka on kokonaisuudessa lopulta vähintään yhtä tärkeä – ellei peräti tärkeämpi – kuin taitojen osuus. Myös nyt tarkastettava väitöskirjani sekä kohta alkava jatkokeskustelumme pyrkivät noudattamaan näiden arvojen ja ihanteiden ylevää henkeä: Esitämme puolin ja toisin argumentteja ja perusteluita väitteillemme, säilyttäen mielemmme kuitenkin avoimena uusille näkökohdille. Pyrimme tulkitsemaan keskustelukumppanimme sanoja hyväntahtoisesti, emmekä hyökkää argumenttien sijaan henkilöä vastaan. Meitä ohjaa uteliaisuus totuutta kohtaan, ei henkilökohtainen kunnia tai hyöty. Jos järkiperustelut häviävät, kaikki häviävät.

Historiallisesti kustoksen yhtenä tehtävänä oli istua väitöstilaisuuksissa osapuolten välillä juuri siltä varalta, että väittelijän ja opponentin riitely kiihtyy sanoista tekoihin (Manninen 2000). Asiaan toi vielä lisäannoksen vakavuutta se seikka, että akateemiseen pukuun kuuluivat menneinä vuosisatoina myös miekat. Lupaani omasta puolestani, että rouva kustos saa tänään istua rauhassa.

Väitöstutkimukseni alaotsikko lupaa teoksen jäljittävän kriittisen ajattelun mahdollisuuksia ja rajoituksia kasvatustavoitteena. Taustoitin ajatuksiani seuraavaksi muutamalla sanalla ja paikannan tutkimukseni suhteessa aiempaan alan tutkimukseen. Aloitan sillä, miksi kriittinen ajattelu ylipäätään nähdään arvokkaana kasvatuspäämääränä.

On leikkillisesti sanottu, että ensimmäinen huhtikuuta on nykyaikana vuoden ainoa päivä, jolloin ihmiset todella jaksavat nähdä kriittisen ajattelun vaivan. Kasvatusteorioissa kuitenkin katsotaan, että kriittisellä ajattelulla on käyttöä vuoden kaikkina muinakin päivinä, sillä se mahdollistaa yksilön itsemääräämiskykyisyyden, eli henkisen itsenäisyyden. Tällä tilalla tarkoitetaan siis käytännössä sitä, että yksilö kykenee tekemään itseään koskevia päätöksiä järkipäisesti ja tulemaan näin päähenkilöksi siinä tarinassa, jota hänen elämästään kirjoitetaan. Kuten saksalainen filosofi Immanuel Kant (1784/1995) kuvaili jo yli kaksi sataa vuotta sitten, tällainen henkilö ei ole riippuvainen toisten ihmisten ohjauksesta tai altis manipulaatiolle, vaan henkisesti täysi-ikäinen. Hän kykenee myös moraaliseen harkintaan ja on siten vastuussa omista teoistaan.

Koska yksilöiden henkisen itsenäisyyden kunnioitus on niin keskeisellä sijalla länsimaisessa kasvatusteorioissa, on tämän kytköksen kautta myös kriittinen ajattelu ensiarvoisen tärkeä kasvatustavoite. Ilman sitä opetuksemme uhkaa taantua yksisuuntaiseksi indoktri-

naatioksi, jossa sanelemme kasvatettaville oikeat vastaukset ja ohjaamme heidät valmiiksi määrättyihin rooleihin yhteiskunnassa. Kasvattajina ensisijainen velvollisuutemme on kuitenkin tukea kasvatettavien henkisen itsenäisyyden kehittymistä. Kun asiaa katsotaan tältä kulmalta, huomataan, miten koulujärjestelmämme on rakennettu ihanteellisesti niin, että itsenäisen kriittisen ajattelun osuutta lisätään vähä vähältä opinpolun ajan huipentuen siihen, miten korkeakouluopintojen päätteeksi voi kirjoittaa väitöskirjan – tai kaksi (ks. myös Pettersson 2019).

Toisaalta kriittisen ajattelun äärimmäisen painava arvo kasvatustavoitteena on siinä, että se valmentaa uusia sukupolvia demokraattisen yhteiskunnan toimintakykyisiksi jäseniksi. Kriittinen ajattelu on siten kansalaisvalmius, jota tarvitaan esimerkiksi juuri nyt vaalien alla muodostaessamme henkilökohtaisia äänestyspäätöksiämme. Kriittisen reflektion rooli demokraattisessa yhteiskunnassa ei rajoitu kuitenkaan vain äänestämiseen, vaan alan kirjallisuudessa ajatellaan yleisemminkin, että yhteiskunnasta tulee terveempi, kun sen kansalaiset osaavat suhtautua tarvittaessa epäluuloisesti harhaanjohtavaan viestintään ja yksinkertaiseen populismiin. Nämä eivät ole mitään filosofien keksimiä mielikuvitusmörköjä, vaan epäluotettavan ja jopa pahantahtoisen informaation rooli on aivan viime vuosina noussut yhteiskunnallisissa kansalaiskeskusteluissa surullisen merkittävään asemaan, kuten olemme kaikki varmasti huomanneet.

Päädyn nyt tarkastettavan väitöskirjani teemojen äärelle tietämättäni jo loppuvuonna 2007. Jokelan koulukeskuksessa tapahtuneita traagisia surmia seuranneessa julkisessa keskustelussa ehdotettiin tuolloin, että lukiofilosofian sallittuja kurssisisältöjä olisi tämän tapahtuman valossa kenties syytä tarkastella uudelleen.³ Ongelmaksi koettiin se, että verteoista vastuussa ollut nuori oli inspiroitunut aatteellisesti eräistä demokratian ja yleisten ihmisoikeuksien vastaisista filosofisista ajatuksista, jollaisia ovat esittäneet länsimaisessa filosofiaperinteessä esimerkiksi Platon ja Friedrich Nietzsche. Kirjoitin jo tuolloin viisitoista vuotta sitten eräänlaisen lukiofilosofian puolustuspuheen siltä kannalta, että filosofian historian valikoiva sensurointi lukio-opetuksesta olisi periaatteellisella tasolla suurempi demokratian hengen vastainen teko kuin näiden ajattelijoiden käsittely oppitunneilla (kyseinen kirjoitus myös julkaistiin myöhemmin, ks. Pettersson 2017). Näihin vaikeisiin aiheisiin on näkemykseni mukaan parasta tutustua nimenomaisesti hyvän opettajan ohjauksessa, joka osaa parhaiten asettaa vaikeat ajatukset konteksteihinsa ja auttaa näkemään niissä piilevät ongelmat kriittisessä luokkahuonekeskustelussa.

Vaikken vielä tuolloin tuntenut kriittisen ajattelun teoriaa tai sanastoa, opin myöhemmin, että kuvailemani jännitteen voi hedelmällisesti nähdä juuri kriittisen ajattelun viitekehysessä. Tämän väitöskirjani ensimmäisessä osajulkaisussa pohdinkin näihin vanhoihin ajatuksiini palaten sitä, ettemme voi demokratian suojelemisen nimissä ennalta rajata kriittistä ajattelua, vaan tässä mielessä kriittinen ajattelu täytyy nähdä ensisijaisena kasvatustavoitteiden järjestelmässämme (Pettersson 2020a). Kirjoitukseni löytää näin piileviä jännitteitä kriittisen ajattelun ja demokratian välisestä suhteesta, joka oletetaan alan teorioissa usein ongelmatomaksi.

Demokraattisten kansalaistaitojen ja kriittisen ajattelun välisen yhteyden puntaroinnin ohella työlläni on toinenkin pääteema. Sen nimissä tarkastelen, missä määrin kasvatusfilosofisissa teorioissa luotu ihanteellinen kuvaus kriittisestä ajattelijasta on ylipäätään realistinen kasvatuksen lopputavoite. Kun huomioimme lähitieteiden tekemät empiiriset tutkimukset siitä, miten ihmiskognitio tosiasiallisesti toimii, näyttääkin siltä, että teoreettisten ihan-

³ ”Platon voi panna pään sekaisin”. *Helsingin Sanomat*, 18.11.2007.

teiden ja todellisten voimavarojemme välillä on epäsuhta (Pettersson 2020b). Tämä kriittisen ajattelun kasvatusavoitteen empiirinen kalibrointi auttaa meitä tarkentamaan sitä, mitä olemme kriittisen ajattelun opetuksen kanssa tekemässä ja miten siihen parhaiten päästään pedagogiikan keinoin.

Vaikka molemmat näistä tutkielmani päätavoitteista löytääkin säröjä kriittisen ajattelun aiemmasta valtavirtatulokinnasta, haluan kuitenkin näin lopuksi painokkaasti korostaa, että työni on ehdottomasti edelleen kriittisen ajattelun asian puolella. Tarkoitukseni ei siis ole millään tavalla mitätöidä tai edes laimentaa tätä kasvatustavoitetta, vaan paremminkin teoreettisen isetutkiskelun kautta asettaa se vakaammalle pohjalle. Toivoakseni avaukseni auttavat kriittisen ajattelun tutkimusta ottamaan edes pieniä askelia rakentavampaan suuntaan. Kasvatusfilosofinen tutkimus ei kuitenkaan tarkoita sillä tavoin esitettyjen tulosten lopullisuutta kuin kenties joissain erityistieteissä, vaan pikemminkin keskustelun jatkuvuutta. Työn arvo ei ole pelkästään siinä, että vanhat kysymykset saavat uusia vastauksia, vaan myös siinä, että esitämme uusia parempia kysymyksiä.

Kolmekymmentäviisi vuotta sitten vastaväittäjäni professori Harvey Siegel kirjoitti, että tuolloin oli hyvä aika olla mukana kriittisen ajattelun tutkimuksessa (Siegel, 1988, 1). Kuunnellaan seuraavaksi hänen arvionsa kriittisen ajattelun tutkimuksen nykytilasta.

Väitöskirja

Pettersson, Henri 2023. *Reason to believe – the prospects and limitations of critical thinking as an educational ideal*. Oulu: University of Oulu. <http://urn.fi/urn:isbn:9789526236254>

Kirjallisuus

- Kant, Immanuel 1995. Vastaus kysymykseen: mitä on valistus? (alkup. Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?, 1784) Suom. Markku Mäki. Teoksessa Juha Koivisto, Markku Mäki & Timo Uusitupa (toim.), *Mitä on valistus?* Tampere: Vastapaino, 85–95.
- Manninen, Juha 2000. Tiedekunnalle – Vastine professori Michael John Petryn (Rotterdam/Oxford) ja professori Pertti Karkaman lausunnolle yhdistettynä palauteslostukseen sekä ehdotuksen väittelyinstituution pedagogiseksi kehittämiseksi. *Niin & Näin* 1/00, 28–34.
- Pettersson, Henri 2017. Filosofian lukio-opetus ja ääriatteen – uhka vai mahdollisuus. Teoksessa Jani Sinokki (toim.) *Rasismi ja filosofia*. Helsinki: Teos, 179–191.
- Pettersson, Henri 2019. *Metaphilosophical themes: Naturalism, rationalism and the conceptions of philosophy*. Väitöskirja. Reports from the Department of Philosophy, Vol. 41. University of Turku.
- Pettersson, Henri 2020a. The Conflicting Ideals of Democracy and Critical Thinking in Citizenship Education. *Philosophy of Education Yearbook 2019*, 355–368. <https://doi.org/10.47925/75.2019.355>
- Pettersson, Henri 2020b. De-idealising the educational ideal of critical thinking. *Theory and Research in Education* 18 (3), 322–338. <https://doi.org/10.1177/1477878520981303>
- Siegel, Harvey 1988. *Educating reason: Rationality, critical thinking, and education*. New York, N.Y.: Routledge.

FT Henri Pettersson toimii yliopistonlehtorina Oulun yliopiston Kasvatustieteiden ja psykologian tiedekunnassa.